अथ चापानयनाय करणसूत्रं वृत्तम् ।
व्यासाब्धिघातयुतमौर्व्विकया विभक्तो
जीवाङ्घ्रिपञ्चगुणितः परिधेस्तु वर्गः ।
लब्धोनितात् परिधिवर्गचतुर्थभागा-
दाप्ते पदे वृतिदलात् पतिते धनुः स्यात् ॥

उदाहरणम् ।
विहिता इह ये गुणास्ततो
वद तेषामधुना धनुर्मितिम् ।
यदि तेऽस्ति धनुर्गुणक्रिया
गणिते गाणितिकातिनैपुणम् ॥

व्यासः ४२ । ८२ । १२० । १५४ । १८४ । २०८ । २२६ । २३६ । २४० । स एवापवर्त्तित-परिधिः १८ । जीवाङ्घ्रिणा । $\frac{२१}{२}$ पञ्चभिश्च ५ । परिधिः १८ । वर्गो ३२४ गुणितः १७०१० । व्यासा-२४० । ब्धि ४ । घात ९६० । युतमौर्व्विकयानया १००२ भक्तो लब्धः १७ । अत्राङ्कलाघवाय चतु-र्विंशतेर्द्वयधिकसहस्रांशयुतो गृहीतोऽनेनोनितात् परिधिः १८ । वर्ग ३२४ । चतुर्थभागात् ६४ । पदे प्राप्ते ८ । वृति १८ । दलात् ९ । पतिते १ । जातं धनुः एवं जातानि धनूंषि । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । एतानि परिधिस्वल्पा-दर्शांशेन गुणितानि स्युः । इति श्रीभास्करा-चार्य्यविरचितायां लीलावत्यां क्षेत्रव्यवहारः समाप्तः ॥

क्षेत्रकर्कटी, स्त्री, (क्षेत्रजाता कर्कटी । मध्य-पदलोपिकर्म्मधारयः ।) वालुकी । इति राज-निर्घण्टः ॥

क्षेत्रचिर्भिटा, स्त्री, (क्षेत्रजाता चिर्भिटी । शाक-पार्थिववत् मध्यपदलोपिसमासः ।) चिर्भिटा-कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षेत्रजः, पुं, (क्षेत्रे स्त्रीरूपक्षेत्रे गुर्व्वाद्यनुज्ञात-देवरादिशुक्रात् जायते इति । क्षेत्र + जन् + डः ।) स्वस्त्रियामन्यद्वारा जनितः पुत्त्रः । द्वादशविधपुत्त्रान्तर्गतपुत्त्रविशेषः । (यथाह मनुः । ९ । १६७ ।
"यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीवस्य व्याधितस्य वा ।
स्वधर्म्मेण नियुक्तायां स पुत्त्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥"
द्वादशविधपुत्त्रा यथा तत्रैव । ९ । १५९—१६० ।
"पुत्त्रान् द्वादश यानाह नृणां स्वायम्भुवो मनुः ।
तेषां षड्बन्धुदायादाः षड्दायादबान्धवाः ॥
औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥
कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।
स्वयन्दत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादबान्धवाः ॥")
स च देवरादिना भ्रात्रादिभार्य्यायां यथोक्त-विधानेनोत्पन्नः । यथा,—
"अपुत्त्रां गुर्व्वनुज्ञातो देवरः पुत्त्रकाम्यया ।
सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात् ॥
आगर्भसम्भवाद्गच्छेत् पतितस्त्वन्यथा भवेत् ।
अनेन विधिना जातः क्षेत्रजोऽस्य भवेत् सुतः ॥"
इति मिताक्षरायामाचाराध्यायः ॥

तत्पर्य्यायः । देवरादिजः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ तस्य पितृरिकथभागित्वं यथा, मनुः । ९ । १६५ ।
"औरसक्षेत्रजौ पुत्त्रौ पितृरिकथस्य भागिनौ ।
दशापरे च क्रमशो गोत्ररिकथांशभागिनः ॥" *
अनियोगोत्पन्नक्षेत्रजस्य औरसेन सह विभाग-माह मनुः । ९ । १६२ ।
"यद्येकरिकथिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ ।
यद्यस्य पैत्रिकं रिकथं स तद्गृह्णीत नेतरः ॥"
(अत्र कुल्लूकभट्टः । "यदीति । अपुत्त्रेण पर-क्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यसौ रिकथी पिण्डदाता च धर्म्मत इति याज्ञ-वल्क्योक्तविषये यदा क्षेत्रिकस्य पितुः क्षेत्रजा-नन्तरमौरसः पुत्त्रो भवति तदा तौ औरसक्षेत्रजौ एकरिकथिनौ एकस्य पितुर्यद्यपि रिकथार्हौ भवतस्तथापि यद्यस्य जनकसम्बन्धि धनं तदेव स गृह्णीयात् न क्षेत्रजः क्षेत्रिकपितुः । यत्तु वक्ष्यति षष्ठन्तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात् पैतृका-द्धनात् । औरसो विभजन् दायमिति तत्पुत्त्रवत् बीजिविषयम् । यत्तु याज्ञवल्क्येन उभयसम्बन्धि-रिकथहरत्वमुक्तं तत् क्षेत्रिकपितुरौरसपुत्त्रा-भावे बोद्धव्यम् । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु औरसमनियुक्तापुत्त्रञ्च विषयीकृत्य इमं श्लोकं व्याचक्षाते । तन्न । अनियुक्तापुत्त्रस्याक्षेत्रजत्वात् अनियुक्तासुतश्चैत्यनेन तस्य रिकथग्रहणनिषे-धात् यद्येकरिकथिनौ इत्यनन्वयाच्च ॥") एक-रिकथिनौ एकस्यां जातौ रिकथिनौ यस्य बीजाद्यौ जातः स तस्य रिकथं गृह्णीयात् । इतरोऽन्यबीजजो न गृह्णीयादित्यर्थः । स्त्रीधने यत्पितृदत्तं यद्धनं स्त्रियै तद्बीजजस्तद्धनं गृह्णीयात् नान्य इत्याह नारदः ।
"द्वौ सुतौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रिया धने ।
तयोर्यद्यस्य पित्र्यं स्यात् स तद्गृह्णीत नेतरः ॥"
इति दायतत्त्वम् ॥ * ॥
कलौ क्षेत्रजपुत्त्रकरणनिषेधो यथा, आदित्य-पुराणे ।
"दीर्घकालं ब्रह्मचर्य्यं धारणञ्च कमण्डलोः ।
देवरेण सुतोत्पत्तिर्दत्तकन्या प्रदीयते ॥"
इत्यादि ।
"दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्त्रत्वेन परिग्रहः ।"
इत्यादि ।
"एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ।
निवर्त्तितानि कर्म्माणि व्यवस्थापूर्व्वकं बुधैः ॥"
इत्यादि च उद्वाहतत्त्वम् ॥ * ॥
क्षेत्रजाते त्रि ॥

क्षेत्रजा, स्त्री, (क्षेत्रज + स्त्रियां टाप् ।) श्वेतकण्ट-कारी । शशाण्डुली । गोमूत्रिका । शिल्पिका । चणिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वस्त्रियामन्य-द्वारा जाता कन्या च ॥

क्षेत्रज्ञः, पुं, (क्षेत्रं शरीरं एतच्छरीरं ममेति कृत्वा यो जानाति आपादतलमस्तकं ज्ञानेन विषयीकरोति स्वाभाविकेन औपदेशिकेन वेद-नेन विषयीकरोति वा जीववत् तत्फल-भोक्तृत्वादित्यर्थः । ज्ञा + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) शरीराधिष्ठातृ-देवतम् । तत्पर्य्यायः । आत्मा २ पुरुषः ३ । इत्यमरः । १ । ४ । २९ ॥ त्रीणि शरीराधिदेवतेऽन्तर्भोक्तरि । (क्षेत्रेषु सर्व्वदेहेषु सर्व्वान्तर्य्यामितया विराज-मानः सन् "सर्व्वज्ञः सर्व्वशक्तिमान् सर्व्वक्षेत्र-पालयिता" इत्यात्मस्वरूपं जानाति अनुभवति यः प्रज्ञानघनः परमपुरुषः स सर्व्वान्तरात्मा असंसारी परमेश्वरः ।) क्षेत्रं शरीरं जाना-तीति क्षेत्रे शरीरे जानाति ज्ञानवान् भव-तीति वा क्षेत्रज्ञः । इगुपधादिति कः । इति भरतः ॥ तस्य पर्य्यायान्तरम् । जीवः ४ पुरुषः ५ अन्तर्यामी ६ ईश्वरः ७ पुद्गलः ८ परसंज्ञकः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रधानम् १० । इति जटाधरः ॥ * ॥ (उभयत्र प्रमाणं यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । १—२ ।
"इदं शरीरं कौन्तेय ! क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ।
क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि सर्व्वक्षेत्रेषु भारत ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥"
ईश्वरपक्षे भाष्यकृदर्थो यथा,—"क्षेत्रज्ञं यथा-युक्तौ किमेतावन्मात्रेण ज्ञानेन ज्ञातव्याविति नेत्युच्यते क्षेत्रज्ञमिति । क्षेत्रज्ञं यथोक्तलक्षण-ञ्चापि मां परमेश्वरमसंसारिणं विद्धि जानीहि योऽसौ सर्व्वक्षेत्रेष्वेकः क्षेत्रज्ञो ब्रह्मादिस्तम्ब-पर्य्यन्तानेकक्षेत्रोपाधिप्रविभक्तस्तं निरस्तसर्व्वो-पाधिभेदं सदसदादिशब्दप्रत्ययागोचरं विद्धी-त्यभिप्रायः । हे भारत ! यस्मात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञे-श्वरयाथात्म्यव्यतिरेकेण न ज्ञानगोचरमन्यद-वशिष्टमस्ति तस्मात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञेयभूतयोर्यत् ज्ञानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ येन ज्ञानेन विषयीक्रियेते तज्ज्ञानं सम्यक्ज्ञानमिति मतं अभिप्रेत-मित्यभिप्रायो मम ईश्वरस्य विष्णोः ॥" अपि च तत्रैव । १३ । २२ ।
"उपद्रष्टानुमन्ता च भर्त्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥"
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । विष्णुसहस्र-नामकीर्त्तने । १४९ । १५ ।
"पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः ।
अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च ॥")
वटुकभैरवः । यथा,—"क्षेत्रज्ञः क्षत्रियो विराट् ।" इति तस्य स्तोत्रम् ॥ छेकः । इति मेदिनी ॥ विदग्धः । क्षपकः ; इति शब्दरत्ना-वली ॥ शेषद्वयार्थे त्रि ॥

क्षेत्रदः, पुं, (क्षेत्रं शरीरं ददाति रोगादिभ्यो मोचयति स्तुतिपाठिने भक्तायेति भावः । क्षेत्र + दा + कः ।) वटुकभैरवः । यथा,—
"क्षेत्रदः क्षेत्रपालश्च क्षेत्रज्ञः क्षत्रियो विराट् ।
श्मशानवासी मांसाशी खर्परासी मखान्तकृत् ॥"
इति विश्वसारोद्धारतन्त्रे आपदुद्धारकल्पे वटुक-भैरवस्तोत्रम् ॥ * ॥ (क्षेत्रं शस्याद्युत्पादनक्षमां भूमिं ददातीति ।) क्षेत्रदातरि त्रि ॥